

FERDINAND STIEBITZ

HLASATELÉ SOUMRAKU ANTIKY¹

Je přirozené, že z praktických důvodů uznáváme nějaký rok nebo významnou historickou událost za hranici dvou dějinných epoch, ale víme dobře, že se takový dějinný přelom neuskutečňuje rázem k datu, které pro něj udáváme, že je tu plynulý přechod často dlouho trvající, že je tu doba, ve které se přelom postupně připravuje, a naopak, že mnohé životní formy a ideologické přežitky ještě kratší nebo delší dobu vyznívají do epochy nové.

Tak je tomu i s přechodem řecko-římského starověku do věku středního, tj. s přechodem otrokářského řádu, jak se během staletí vyvinul v řecké a římské části starého světa, v řád feudální. Za konec starověku se obyčejně udává r. 476 našeho letopočtu, kdy — jak se říká — zanikla říše západořímská. Ale nehledíc na to, že měl přechod od otrokářského řádu k feudálnímu ve východní části římského světa své zvláštnosti v organizaci byzantské říše jako pokračovatelky říše východořímské, není ani pro západořímskou říši rok 476 nějakým pevným mezníkem, poněvadž ta v jisté podobě, po jistou dobu, trvala ještě dále v závislosti na říši východní a její rozklad se připravoval několik století před oním datem — její krize, jak je dnes stále zřejmější, se začala už za doby Grakchů ve třetí čtvrtině 2. stol. před naším letopočtem, a proměnou republiky v císařství, tj. ve vojenskou diktaturu, zahájenou Augustem, byla jen prodloužena.

Poněvadž měl vývoj byzantské říše svůj specifický ráz při jejím trvání až do poloviny 15. stol., bezmála tisíc roků po tzv. zániku říše západořímské, a zcela zvláštní funkci v utváření východních společenských organismů, je přirozené, že se hlavní zájem o problémy raného evropského feudalismu upíná na osudy říše západořímské. Otázka, jak vlastně u mohutné římské veleříše, která se pod vládou císařů ještě ve 2. stol. n. l. jeví tak pevnou, stmelenou a prosperující, došlo k postupnému úpadku a oslabení, k rozdělení na dvě poloviny, později vlastně dokonce i na čtyři části, a nakonec k úplnému rozkladu západní poloviny, ta otázka lákala už dávno, zvláště pak v minulém století, a láká dodnes množství badatelů, aby se jí pokusili zodpovědět. Bylo tu vynaloženo velmi mnoho práce a důvtipu na osvětlení tohoto období pro vývoj západní Evropy tak důležitého. Byly voleny různé cesty, jak vyložit úpadek a rozklad světovládného římského impéria: byl vykládán příčinami politickými, sociologickými, agrikulturními, biologickými, k nimž v nedávné době přistupuje i zřetel k patologickým zjevům vyskytujícím se v pozdní antice, dále pomocí teorie o cyklickém kulturním vývoji lidstva a také jako důsledek vzniku a rozmachu křesťanství. Nejvýznamnější — a jedině správnou — cestu k pochopení úpadku a rozkladu římského impéria ponecháváme na konec: je to výklad opírající se o jeho hospodářský vývoj, vedoucí od produkce zakládající se na

silách otrockých k produkci nevolnické, charakterizující řád feudální, své doby pokrokový.

Hospodářský výklad úpadku a rozkladu římského impéria, zrovna tak jako všechny ostatní druhy výkladů, podávali už v 18. a 19. stol. i buržoazní badatelé o antice, leckdy už pod silným vlivem Marxova historicko-materialistického pojetí vývoje lidské společnosti. Od buržoazních vykladačů tohoto směru liší se marxističtí badatelé tím, že otázkám ekonomickým, otázkám výroby, výrobních sil a výrobních vztahů připisují — jako všude jinde při sledování historických zákonitostí — i při výkladu o přechodu z otrokářského řádu do feudálního vůdčí úlohu. Plně ovšem chápou, jak úžasně složitá věc je takový dějinný jev, jako je zánik světovládného římského impéria. Na vysvětlení zániku otrokářského řádu dnes nepostačí marxistovi zjednodušující dogmatická formula, že byl odstraněn revolucí otroků a kolónů, jak ji proklamoval J. V. Stalin. Má-li totiž být správně vystižena zákonitost vývoje v pozdní době císařské a význam ekonomického momentu v oné přechodné době, je třeba rozsáhlého, důkladného a obezřetného studia, které by zachytilo všechny nitky sbíhající se k ústřednímu problému.

Objasnění úpadku a zániku římského impéria stalo se v poslední době hlavním předmětem studia v sovětské vědě o klasickém starověku. Ukazuje to nedávná velká diskuse v SSSR o tomto předmětu² a několik zdárných, ba vynikajících monografií jemu věnovaných.³ Je pochopitelné, že má tento zájem sovětských učenců o pozdní antiku odraz i v lidově demokratických státech, také u nás.⁴

I my totiž žijeme v době přechodné, v době, kdy naše společnost již přešla k socialismu, ale kdy ještě v mnoha státech dožívá svou historickou úlohu kapitalismus. Kulturní historie ukazuje, že pro účastníky takových dob přechodných, nebo řekněme: dekadentních, myslíme-li na odcházející řád, má pozdní antika, období typicky přechodné, zvláštní přitažlivost. Mímoděk tu mnohdy srovnáváme a takřka vidíme sebe v těch lidech, kteří ony dávné převratné události prožívali. A přitom se nám namane otázka, zda a pokud si byli ti lidé vědomi toho, že se pro jejich společnost blíží *fin de siècle*, konec jejich světa, anebo řekněme obrazně: jeho soumrak — a při této metafoře můžeme myslit i na její náboženský obsah, jaký má v německém slovu *die Götterdämmerung*, což je nepřesný překlad staronordického *ragnarok*, označujícího v nordické mytologii poslední osudy bohů, tj. zánik světa starých bohů a vznik nového, skvělejšího, omlazeného pokolení bohů. Vždyť jde v poslední fázi antikv konce konců v souvislosti se zanikáním otrokářské formace také o soumrak starých pohanských bohů v uvedeném slova smyslu. Ve svém výkladu nebudeme ovšem moci předmět vyčerpat, ale k jeho objasnění postačí už několik typických ukázek.

Nejlépe snad bude, vyjdeme-li od 2. stol. n. l. Je to v podstatě doba tzv. adoptivních císařů nebo, jak se také říká, Antoninů, doba císařů Trajána, Hadriána, Antonina Pia a Marka Aurelia; zhruba je to osm desetiletí. Výboji Trajánovými nabyla říše římská svého největšího rozsahu. Jeho nástupce Hadrián stáhl římské východní hranice zase zpět na Eufrat, a jím počínajíc trvá po padesát roků v obrovské říši oněmi císaři ovládané celkem hluboký mír. Toto období se takřka jednomyslně pokládá za vrcholnou dobu římského císařství, ba někteří buržoazní historikové v něm dokonce spatřují i jedno z nejšťastnějších období ve vývoji evropského lidstva.

A v tom období je za císaře Hadriána činný rétor a také básník Lucius Annaeus Florus. Mimo jiné napsal nevelký spis, v němž podává rétorickým způsobem, ale celkem vtipně a zajímavě, přehled dějin římského národa. Hrdinou jeho výkladu je *populus Romanus* chápáný jako *individuum (quasi unum hominem)*, a to ve vývoji, jehož etapy jsou metaforicky označovány jako vývojové etapy lidského života.⁵ Královská doba byla doba jeho dětství (*infantia*), republikánské období až do ovládnutí Itálie bylo jeho jinošství, další pak doba republiky až po císaře Augusta, v níž byl podroben celý tehdejší svět, byla doba síly a zralosti. Čtvrté období posléze, začínající se Augustem, tedy doba císařská, je označováno jako věk, kdy — jak se praví — leností a nečelností císařů říše jakoby zestárla a zehátrala. Císařská doba je podle toho *senectus populi Romani*; a domyslíme-li tuto myšlenku, jako už učinil křesťanský spisovatel Laktantius⁶: po stáří následuje smrt.

Toto antropomorfní, řekl bych, chápání římského vývoje v římské literatuře není u Annaca Flóra ojedinělé. Ve 4. stol. n. l. ho podobně užívá jediný velký historik úpadkové doby, důstojný pokračovatel Tacitův, Ammianus Marcellinus.⁷ Charakterizuje římský národ od samé kolébky v jeho dětství, dospívání a věku mužném; po něm prý chýle se k starobě (*vergens in senium*) přešel ke klidnějšímu životu, zanechav jakoby v dědictví dětem vládu nad sebou císařům. Kdybychom si tento obraz ještě více jaksi zcivilnili, jevil by se tu národ římský za císařství jako výměnkář nebo penzista trávící na odpočinku zbytek svého života.

Ale toto chápání římského státu jako živého organismu, který vzniká, dorůstá pozvolna k vrcholnému rozkvětu a pak odumírá, můžeme datovat již do doby hodně starší, než je doba Flóra. Rétor Seneka, otec filosofa Seneky, činný asi až do r. 40 n. l., vypsál mimo jiné římské dějiny od občanských bojů, jež přivodily pád republiky, až takřka do své smrti, patrně za vlády Kaliguly. Toto dílo, uveřejněné až někdy po smrti autorově, se nezachovalo, ale dosvědčeno je máme dostatečně, a Laktantius o něm praví, že tu Seneka ne nevtipně rozdělil dobu trvání Říma *in aetates*, na životní fáze, a projevil mínění, že po ztrátě svobody za císařství vstoupil římský stát do věku stařeckého: čeká jej tedy *interitus*, zánik.⁸

Už tato svědectví, čerpaná k tomu ze spisů historických, ukazují, že žilo ve společnosti císařské doby subjektivní vědomí dějinného stárnutí říše. Budeme je moci ještě doplnit jinými svědectvími o vědomí úpadku říše za císařství, ba o jejím blížícím se konci. Všimněme si ale zatím toho, jaké byly objektivní příčiny oněch dekadentních nálad.

Vyjděme opět ze spisku Flóra. Vyprávěje o prvních třech obdobích života římského národa, totiž o dětství, jinošství a věku mužném, předváděl svého hrdinu, římský národ, především v jeho vnějším rozmachu, projevujícím se šířením pauství po světě, jehož hybnou silou byly války a v nich římská *virtus* — mužná zdatnost — a *Fortuna*, štěstěna.⁹ Potom zčásti rekapituluje obsah třetího období a dělí je na dvě části.¹⁰ Prvou z nich chválí. Bylo to sto zlatých let, plných bezúhonnosti, zbožnosti, století prostého pastýřského a rolnického života, v němž nebylo neřesti a zločinu, a století tuhé kázně.¹¹ To vše trvalo do vyvrácení Karthaginy, Korinthy a Numantie, a do získání pergamské říše dědictvím, tedy do druhé poloviny 2. stol. před n. l. Druhých sto let od těchto událostí do Caesara, Pompeja a Augusta, praví autor,¹² to období je sice velkolepé slávou válečných činů, ale žalostné a ostudné vnitřními pohromami.

Říši sice přibyla Galie, Thrákie, Kilikie, Kapadokie, Arménie a zčásti Británie — to je krásné a slavné; ale že se v téže době válčilo uvnitř impéria s občany, spojenci, otroky a gladiátory a že mezi sebou bojoval celý senát, to je hanebné a politování hodné. „A já nevím,“ pokračuje autor,¹³ „zdali by snad nebylo bývalo pro římský národ lépe spokojit se Sicílií a Afrikou (v starověkém smyslu), anebo i těch území postrádat a panovat jen ve své Itálii, spíše než vzrůsti do takové velikosti, že se říše stravuje svou vlastní mocí a silou — *viribus suis*“. Vyskytuje se tu tedy myšlenka, že je právě ve velikosti římské říše nebezpečí jejího pádu a zániku; myšlenka v římské literatuře opět nikoli ojedinele se vyskytující, slyšíme ji už v jedné epodě Horatiově,¹⁴ v níž se nařiká, že se už druhá generace utrácí v občanských bojích a Řím se kácí pod tíhou své vlastní moci a síly — *suis et ipsa Roma viribus ruit*. Vyslovuje se tu obava, není-li světovládná římská říše kolos na hliněných nohách. A Florus pokračuje:¹⁵ „Nebot která jiná věc zplodila běsnění občanských válek než přílišné úspěchy římského národa? Nejprve nás zkazilo podrobení Sýrie, potom bohaté dědictví po pergamském králi. Ty statky a to bohatství zasadily smrtelnou ránu mravům století a zničily stát potopený do neřestí jako do spodního lodního kalu. Nebot proč římský národ žádal od tribunů lidu půdu a potravu, ne-li pro hlad zaviněný přepychem? Odtud tedy vzniklo dvojí vzbouření grakchovské a třetí Saturninovo. Co bylo příčinou toho, aby soudy ovládli jezdcí bez senátorů, ne-li hrabivost toužící po tom, aby byly důchody státu, ba i soudy samy pramenem zisků?“ A tak pokračuje Florus dále:¹⁶ Hrabivost byla příčinou spojenecké války; obrovské stavy otrocké čeledi příčinou válek s otroky; z gladiátorů bylo možno stavět vojska proti pánům, protože boháčci chovali množství gladiátorů, aby hrami získávali přízeň lidu. Bohatství bylo ostnem ke kupování úřadů, z toho zase vznikly bouře, jako mariovská a sullovská. Bohatství bylo příčinou nádherných hostin a nákladné štědrosti k lidu — odtud vzniká ze zámožnosti zehudnutí, jež pudí Katilinu k útokům na stát. „A konečně“ — dodává autor¹⁷ — „sama ona touha po prvenství (*principatus*) a po panování odkud přišla, ne-li z přílišného bohatství? Ta touha ozbrojila přece Caesara a Pompeja pekelnými pochodněmi na záhubu republiky.“

Tento rétorický Florův výlev je jedním z mnoha kratších a delších projevů, v nichž se za celé císařské doby konstatuje nebo kritizuje především mravní úpadek římské společnosti. Florus jej osvětluje pro dobu, která předcházela založení císařství. Ale symptomy úpadku, které uvádí, trvaly z největší části dále i za císařství, ba přibývalo i symptomů nových, podmíněných právě císařstvím, jako je nesvoboda slova, vedoucí až k spalování svobodomyšlných knih a vraždění jejich autorů, udavačství, patolizalství, pohrdání lidským životem, tyranská zvrácení, vládychtivost žen, ovládání císařů libertiny a pretoriány, vojáká anarchie atd. Je známo, že se Augustus pokusil cestou legislativní čelit mravnímu úpadku současné římské společnosti, především jejích horních vrstev, ale jeho úsilí nebylo korunováno úspěchem. Za Augusta samého se ostatně už projevívaly některé symptomy nešvarů a neřestí zaviněných císařstvím. Livius se v předmluvě ke svému dílu s bolestí zamýšlí nad úpadkem římské společnosti a charakterizuje její jako těžce chorobný stav, kdy už nejsou Římané s to snést ani své neřestí, ani léky proti nim.¹⁸ A Horatius se pesimisticky zamýšlí i nad budoucností, jež bude podle něho ještě horší než přítomnost. „Generace rodičů, horší než dědové,“ praví,¹⁹ „zrodila nás ještě ničemnějšími, a my potom vydáme na svět potomstvo ještě neřestnější.“ A když si vzpome-

neme jen na řádění takových Kaligulů, Neronů, Domitianů, Kommodů, Karakallů a celé smečky uzurpátorů ze 3. stol. n. l., dosazovaných vojskem a vražděných vojskem nebo lidmi, kteří se chtěli dostat na jejich místo, dále na hrozná epidemie, kterými byla říše římská za císařství často napadána, a stále hojnější vpády tzv. barbarských kmenů, korunované už r. 410 dobytím Říma, a když si pomyslíme, jakož to vše muselo mít odraz ve společnosti, nedivíme se defetismu, jenž se mnoha a mnoha lidí zmocňoval.

Bylo by možno uvést dlouhou řadu svědeckví objektivně nebo s morálním rozhořčením předvádějících anebo se satirickými ostny kritizujících morální a kulturní úpadek společnosti doby císařské, k nimž se řadí byl celkem řídké nářky rázu hospodářského, na úpadek zemědělství, výnosnosti půdy a dolů atd. Byla by to řada začínající se Sallustiem a končící se křesťanskými apologety, ostrými kritiky pohanské společnosti, kterým ke kritice dodávaly látku nejen životní zkušenosti, ale i samy pohanské spisy, z nichž s oblibou často citují, aby ukázali, jak sami pohané svědčí o svém úpadku a o tom, že si jejich svět zaslouží zkázy. Musíme se tu ovšem spokojit jen několika náznaky.

Všimněme si např. pesimistického tónu některých epigramů připisovaných Senekovi filosofovi anebo z jeho společenského kruhu vzešlých. Psychologie zkázy a smrti, nota mdlobné únavy jimi zaznívá. V jednom se praví:²⁰ Hltavý čas vše stravuje, nic tu nemá trvání, všeho si žádá smrt, zkáza je všeho osudem, celý svět se jednou změní v prapouhé nic. Jinde čteme:²¹ Co jsou dnes Athény, co Sparta? Veliké slávy veliký hrob, atd. Ještě naléhavěji se ozývají tyto tóny z projevů ušlechtilého císaře, filosofa na trůnu Marka Aurelia.

Hippokrates, vyléčiv mnoho nemocí, sám onemocněl a zemřel. Chaldejové předpověděli mnohým lidem smrt, ale potom osud i je zastihl. Alexandr, Pompejus i Gajus Caesar, kteří z kořenů vyvrátili tolik měst a porubali v boji mnoho tisíc jezdců i pěších, posléze sami odešli. Herakleitos, který se tolik nahloubal o zničení vesmíru ohněm, onemocněl vodnatelností a zemřel, maje tělo obaleno hnojem.²² — Nač ty úvahy? Vstoupil jsi na moře, plul jsi, přistál jsi: tedy vystup! — (tj. klidně zemři!).²³

Představ si např. dobu Vespasianovu: uvidíš všecko jako nyní — kterak se lidé žení, děti vychovávají, v nemoci upadají, válčí, hodují, obchodují, zemi vzdělávají, lichotí jiným, nadýmají se, podezírají, úklady strojí, některým lidem smrt přejí, reptají nad přítomností, milují, poklady shánějí, po konsulátech a moci královské touží. Nuže, a po životě oněch lidí už nikde stopy. Přejdi dále k časům Trajánovým, shleďáš touž podívanou. I ten věk zašel. Podobně projdi i ostatní období časová v dějinách celých národů a viz, kolik lidí, vynaloživších největší úsilí, v krátkém čase zhynulo a rozloučeno bylo v prvky.²⁴

Především se nad ničím nepohoršuj, neboť vše se děje ve shodě se zákony vesmíru. Zanedlouho nic nikde po tobě nezbude, jako ani po Hadriánovi, ani po Augustovi.²⁵

Není snad třeba, abych tu podrobně ukazoval, jak i duch tak silný, jako byl velký historik Tacitus, podlehl defetismu, ačkoli svá hlavní díla vytvořil za šťastné vlády Nervovy, Trajánovy a Hadriánovy. Životní zkušenosti mladých let a pronikavá znalost dějin i současné společnosti učinily z něho nevyhléditelného pesimistu (*Annály*). Bohové se podle něho nestarají o blaho a bezpečnost lidí, ale o to, aby je ztrestali. Římská říše spěje k zániku, a Tacitus se pokouší vysvětlovat, co je tím zánikem vinno. Jako by si nebyl vědom toho, že zkažený, úpadkový Řím není ještě celá říše, že je tomu v provin-

ciích jinak než v Římě, neboť jejich stav byl v 1. stol. císařství znamenitý. Ale právě v tom lze spatřovat hloubku Tacitova pohledu: jako by cítil, že je onen rozkvět provincií jen dočasný, že to, co se děje v Římě, rozhodne o trvání říše zasvěcené zkáze a že budoucnost náleží zdravým a neopotřebovaným barbarským národům, jimž císařský Řím neodolal.

Pro ilustraci tu uvádím z jeho spisů jen dvě drobná místa. Když se r. 65 chystalo spiknutí proti Neronovi, jeho připravovatelé přetřásali, jak praví Tacitus, mezi sebou myšlenku, že se blíží konec říše,²⁶ a hledali, koho vyvolit, aby ji spasil. To je mentalita téměř chiliastická, a Tacitus sám k ní neměl tuším daleko. Když ve svém spisku o Germánii mluví o známé národní vadě starých Germánů, nesvornosti, připojuje přání, aby se Germáni navzájem stále tak nenáviděli. „Neboť až se bude blížit osudová doba naší říše, nemůže nám Štěšněna poskytnout nic lepšího než nesvornost nepřátel.“²⁷

Pocit únavy a smrtelné mdloby a také úbytku tvůrčích schopností, jak ukazuje skoro naprosté epigonství a úpadek v literatuře, šířil se ve vládnoucí třídě římské společnosti nezadržitelně. Je to vidět i z toho, že se za hrůz a převratů 3. stol. ani jednou nevzchopila, aby učinila konec řádění soldatesky a netvorů na trůně. A myslím, že ta únava a vyčerpanost, tělesná i duševní, byla vedle příčin ekonomických také jedním z důležitých činitelů konečné porážky pohanského světa křesťanstvím. Nebyla to tuším jen světská moc, křesťanstvím získaná, jež přivodila jeho vítězství. Ani mentalitě širokých vrstev už dávno nestačily střizlivé formy někdejšího řecko-římského pohanství; proto se dychtivě opájely magií, orgiastikou a mystériemi rozmanitých kultů orientálních, jež římská vrchnost, nábožensky velice snášenlivá, ochotně připouštěla, ba dokonce leckdy přibírali do státního, oficiálního kultu. Širokým vrstvám, čítajíc v to i otroky, přinášely orientální kultury v bídě a protivenství útěchu mystickým spojováním s božstvem a nadějí v posmrtnou odplatu. Dokonce ani inteligence nebyla už s to spokojovat se s filosofickým pojmáním světa — o nějaké vědě lze u Římanů čím dále tím méně mluvit — a propadala stejně orientalizaci jako prostý lid; a nestačilo jí být zasvěcenu v jedna mystéria, zasvěcovala se pro větší jistotu spásy do několikera mystérií. To vidíme už ve 2. stol. n. l. u Apuleja v jeho románě *Proměny aneb Zlatý osel*. Později se to stupňuje. Máme např. zachovány výmluvné náhrobní nápisy *Vettia Agoria Praetextata*, urozeného, vzdělaného a vysokého pohanského úředníka 4. stol., a jeho uslechtilé ženy. Z nich je vidět, že byli oba zasvěceni do kolika mystérií.²⁸ Jeden současný spisovatel praví o Praetextatovi: božstva chtěla, abys byl veleknězem všech svatých obřadů²⁹ — a s jejich pomocí bojovala proti křesťanství. Byl to arci boj chabý. Ukazuje se tu, jak se nejhrolivější přívrženci pohanství snažili mnohostí bohoslužeb nahradit to, co jim chybělo na vnitřním uspokojení a jistotě. A pak: v křesťanství, také jednom z orientálních náboženství, vyskytovaly se tytéž nebo podobné prvky jako v jiných kultech orientálních, a to v podobě zjemnělejší, evropskému člověku aspoň poněkud kultivovanému přijatelnější. Pohanství tu muselo prohrát. Všimněme si jednoho proslulého projevu přítele Agoria Praetextata, urozeného Aurelia Symmacha, jenž přes své pohanství byl oceňován i křesťany a dosáhl v Římě nejvyšších post za císařů pohanství už potírajících. V římské kurii, v zasedací síni senátu stál oltář pohanské bohyně Vítězství, *Viktorie*, zasvěcený Augustem. Císař Konstantius jej poručil r. 357 odstranit, ale Julián jej dal znovu postavit, opět jej však dal odstranit Gratianus. Když byl r. 384 prefektem Říma Symmachus, usiloval

o to, aby byl onen rozkaz odvolán a oltář Viktorie do senátu vrácen. V té věci — a mimo to ve věci zkasírovaných důchodů vestálských panen — obrátil se na císaře Valentiniana II. relací,³⁰ jež vzbudila v tehdejších světcích rozruch u pohanů i u křesťanů. Je to důstojný a dojemný projev, jehož cenu uznávali i Symmachovi křesťanští odpůrci, kteří na něj odpověděli a zmarili u císaře jeho úsilí, totiž Ambrosius a Prudentius. Symmachus, vkládající velkou část svého projevu do úst personifikované Romě, ukazuje na velikost, k níž dospěl Řím za pomoci Viktorie a svých bohů; ukazuje na to, co má pohanství společného s křesťanstvím; mluví také o stáří Říma, prohlašuje, že je hanebné v tom věku odpadat od bohů předků, kteří byli k národu tak milostiví, a žádá — pouze 70 roků po „ediktu milánském“! — aby bylo pohanství trpěno vedle křesťanství. I když připustíme, že se Symmachus snažil diplomaticky vyhnout všemu drsnému, co by protivníky dráždilo, musíme uznat, že tu nehájí své věci šťastně, že je jeho mluva chabá; tak mluví zastánce věci ztracené. Není daleko doba, kdy Augustinův žák, presbyter *Salvianus*, vmete Římanovi do tváře slova: *vel iam mortua est (scil. Romana res publica) vel certe extremum spiritum agens*³¹ — římský stát je buďto už mrtev, anebo jistě v posledním tažení.

Ale mýlili bychom se, kdybychom se domnívali, že byl v římské císařské době jen samý úpadkový pesimismus. Předně je jisto, že jsou leckde na líčení přítomnosti nanášený příliš černé barvy, ať už jde o vychvalovače zlatých časů, nebo o mravokárné hřímatele, jako je satirik *Juvenalis*, nebo konečně o židovské a zejména křesťanské kritiky pohanského Říma. Vzpomeňme si, že židokřesťanská Apokalypsa Janova vidí v římském císaři šelmu a v Římě Babel v podobě nevěstky držící číši smilstva, určený ke zkáze. Připomeňme si, že křesťanští apologeti *Minucius Felix* a *Tertullianus* počínajíc vidí v pohanském Římě jen samé neřesti, vytýkajíce, že na samém počátku jeho dějin jako symbol stojí zavraždění *Rema* bratrem *Romulem*. Co se týče chvály zlatých starých časů, sami přísní kritici přítomnosti jako *Livius* a *Tacitus* zdůrazňují, že v minulých dobách nebylo všechno dobré a naopak v přítomnosti není vše špatné. Byli lidé, kteří viděli i v některých fázích císařského věku dobu požehnanou, šťastnou. Můžeme věřit, že *Vergilius* docela upřímně vítal vládu *Augustovu* jako návrat zlatého věku; podobně můžeme věřit i *Horatiovi* a *Ovidiovi*, velebí-li věk *Augustův*. Méně ovšem důvěřujeme upřímnosti *dvořana Seneky*, když v jízlivém pamfletu na smrt císaře *Klaudia* předvádí *Parky* za sené Apollonovy předoucí *Neronovu* zlatý věk, nebo jeho současníkovi *Kalpurniovi* a neznámému *bukolikovi*, když sami anebo ústy nějakého boha líčí dobu *Neronovu* jako zlatý věk, nebo *Martialovi*, vynáší-li věk *Domitianův*. Tu jde o lichocení, většinou velmi nechutné. Lichocení nalézáme také u *Annaea Florae*, když velmi ostře označil dobu císařskou počínajíc *Augustem* za dobu stařecké zehátralosti římského národa, ale dodává: leda že za císaře *Trajaná* (současníka!) pozdvihl paže a mimo nadání všech se stáří impéria opět zazelenalo jakoby navrněným mužným mládím.³² *Florus* už ovšem císařskou dobu nepředvádí. *Amnianus Marcellinus*, u něhož jsme také shledali chápání vývoje římského národa podle věků lidského života, ačkoli mnoho a mnoho stránek jeho historie drasticky předvádí úpadek morálky ve vysokých vládnoucích kruzích, u velitelů vojsk, dvořanů a úředníků, cítí se v té době docela dobře. Instituce republikánské, volby, lidové sněmy atd., sice už neexistují, ale zato se vrátila bezpečnost času krále *Numy Pompilia*. *Roma* je po celém

světe ctěna jako jeho velitelka a královna, stáří senátorů spojené s důstojností požívá vážnosti a jméno římského národa je všude uctíváno.³³ Pak ovšem podává Ammianus škaredý obraz neřestí a nešvarů své doby, ale ty svaluje jen na nevelký počet nesmírně lehkomyšlných lidí, kteří zapomínají, že se narodili Římany, a jednájí jako by jim byl každý zločin dovolen.³⁴

Ale ve Florově myšlence, že se za Trajána národ římský jakoby znovu zalezal, omládl, není snad jen lichocení. Vidíme, že se několikrát v císařské době opakuje chápání nástupu některých císařů jako zahájení, návrat zlatého věku, nebo se tak označuje doba jejich vlády. Tacitovi je období zahájené císařem Nervou *beatissimum saeculum*.³⁵ Ammianus Marcellinus mluví o bezpečnosti časů Numových ve své době. Historik Flavius Vopiscus, jenž má blízko k obraznému označování římských dějin fázemi lidského života, praví sice, že římský stát občanskými válkami *consenuit*, ale nástup císařství přes ztrátu svobody pokládá za obnovu, stát, třebaš *domi tristis, apud exteras gentes effloruit*.³⁶ A z bídy a ubohosti následujících století dosti kriticky vyjímá vládu těch císařů, kteří stát povznášejí: Vespasiana s Titem, Nervu a jeho pokračovatele až po Marka Aurelia, Septimia i Alexandra Severa, Valeriana, Klaudia II., Aureliana, císaře Tacita, Proba;³⁷ nakonec přichází na dobu, kdy vládnou dva císařové, Diokletianus a Maximianus, se dvěma tzv. *caesary*, Galeriem a Konstantiem Chlorem. To jsou podle něho čtyři náčelníci světa, stateční, moudří, dobrotiví a velmi štedří, stejného smýšlení ve prospěch státu, stále uctívající římský senát, umírnění, přátelé lidu, úctyhodní, vážní, zbožní, zkrátka takoví, jakých jsme si vždycky ve svých modlitbách přáli.³⁸

Z toho ze všeho a ještě i z jiných svědectví, která tu už nemůžeme uvádět, ačkoli by leckteré z nich, např. přehledka a hodnocení římských císařů až po Konstantina v Juliánově spisku *Kaisares*, bylo velmi zajímavé, z toho je tedy vidět, že za římské císařské doby žilo nejen vědomí úpadku, soumraku římského světa ohroženého zkázou, ale že se souběžně s ním vyskytovala také myšlenka regenerace římského národa, jeho renesance. Jsou to zjevy polární, a sama představa renesance je důkazem o vědomí úpadku, *senectutis*. Je tu arci míněna renesance antiky pohanské, té velikosti Říma, která je u Flora označována jako *iuventus et robusta maturitas* a kterou přivodila přízeň starých bohů, *Fortuna* a římská *virtus*.

Říši ovšem stíhalo stále více neštěstí a pohrom. Vínou za ně svalovali Římané na křesťany, na jejich odpadnutí od víry v staré bohy, na jejich nepřátelství k římskému státu. Situace se ještě přiostrila, když visigótský král Alarich začátkem 5. stol. beztravně řádil v Itálii a r. 410 dobyl Říma. Tehdy zmizel u Římanů onen pocit bezpečnosti časů Numových, jak o něm mluví Ammianus Marcellinus, a u barbarských kmenů ať v provinciích usedlých, anebo za hranicemi říše sídlících, neobyčejně upadl lesk a sláva římského jména. Ještě i po této pohromě se vyskytují pohané, kteří zůstávají věrní víře ve staré bohy a věří ve velikost a moc Říma. Jeden z nich je ušlechtilý Říman galského původu Klaudius Rutilius *Namatianus*, vysoký státní úředník za císaře Honoria. Když Visigótové zpusťovali jeho panství v Galii, vrátil se r. 416 po moři z Říma domů. Tuto svou cestu vypsál v dojmavé básni, z níž tu vyjímáme loučení s Římem při odchodu. Práví:

„Vyslyš mě, nejkrásnější ty královno svého teď světa,
 Romo, která ses vznesla ve hvězdnou oblohy říš,
 vyslyš mě, rodičko lidí a spolu i rodičko bohů:
 k nebi že máme blízko, zásluhou chrámů je tvých.
 Opévám tebe a vždy tě chci opévat, pokud dá osud:
 na tebe zapomenout nemůže nikdo co živ.
 Zločinné zapomnění spíš pohřbí samotné slunce,
 nežli by z mého srdce prchla tvá sláva a čest.
 Neboť ty rozkládáš dary jak slunce své paprsky všude,
 kdekoli vlnami svými Oceán oblévá svět.
 Pro tebe vesmírem krouží sám Foibos, jenž obmyká všecko,
 z tvých vod vyvádí koně, do nich je ukládá zas.
 Tebe svým žárným pískem ni Afrika nemohla zdržet,
 Medvěda severního lýtý tě nezahnal mráz.
 Všude, kde od pólu k pólu se příroda života schopná
 prostírá, celý je svět přístupen zdatnosti tvé.
 Svořilas jedinou vlast všem národům přerůzných krajů:
 těží i proti své vůli z toho, že vládneš jim ty.
 Účastí na vlastním právu když dopřáváš podlehlým kmenům.
 v jedno jsi změnila Město celý ten dřívější svět!“³⁹

Orbem — urbem: málokde byl tak krásně vystižen univerzalizmus římské říše za císařství a víra v jeho světové poslání i za této doby blížícího se rozkladu, kdy byl celý svět pod dojem gótského úderu na samo srdce říše. Tehdy se ze strany pohanů stupňují žaloby na křesťany jakožto na vlastní viníky všech neštěstí říše. Ale křesťané s vědomím převahy dokazují, že neštěstí bylo na světě už před příchodem křesťanů, a vinu za všechny pohromy svalují na pohanství. Zánik římské říše pokládají za zasloužený; plnou náhradou za ni prý je to, že jsou barbaři, zmocňující se římských území, obraceni na křesťanství.

To je v podstatě ideologie Aurelia Augustina, jediného antického filosofa křesťanství, jenž předstihl své současníky hloubkou svého ducha i historického myšlení. Ve svém díle *De civitate Dei* dovršil křesťanskou apologetiku. Vyvrací v něm velmi znale pohanství, jež nevede ke štěstí, a proti němu staví křesťanství. Toto je chápáno jako *civitas Dei*, původu nadpozemského, jež sdružuje od počátku světa všechny věřící v jednoho boha, kdežto pohanství je *civitas terrena*, dílo ďábla a andělů, kteří odpadli od boha. Tento protiklad sleduje Augustinus v celé světové historii, přehlížeje vývoj starověkých říší, z nichž jedna za druhou byla určena k zániku, jako Řím. Ve svém myšlení ukazují přes hranice starého věku na další vývoj evropského lidstva. S pohanstvím Římem se nadobro rozchází. Odmítá výtky, že jsou křesťané vinní zhroucením římského státu. Raduje se z jeho porážek a utrpení v minulosti, blízký jeho konec ho nedojímá, necítí nejmenšího vlasteneckého hnutí při pomýšlení na jeho slávu a pád. Vede ho vítězné přesvědčení, že budoucnost náleží státu „božímu“.

Kdežto však mnozí křesťané si přáli úplného pádu Říma a přenesení jeho moci a poslání ke Germánům, *translatio imperii ad Francos*, v intencích historické koncepce Augustinovy je toliko zánik říše římské jakožto pohanského organismu a jeho renesance v duchu křesťanském. Tento ohrožený Řím jakožto

uskutečnění obce „boží“ na zemi má mít podobné univerzální civilizační a kulturní poslání, jako měl Řím pohanský, arci v duchu křesťanském.

Stojí tu tedy na konci antiky proti sobě dvě historické koncepce: zkáza Říma a *translatio imperii*, a zkáza Říma toliko pohanského a jeho renesance a další poslání v duchu křesťanském. Přitom se u křesťanských autorů projevují většinou tendence separatistické, kdežto spisovatelé sžiti s antikou a jí také věrní, spatřovali svůj ideál v centralizované římské říši. Ale vlastní podstatu, proč se římská říše rozpadá, nemohli ani tito, ani oni správně pochopit. Co totiž tehdy mohli lidé vědět o zatlačování otrokářského řádu progresivnějším feudalismem? Ale přesto jasně cítili, že je už antická římská společnost sešlá věkem a že je jí proto souzeno zemřít. Toto postupné odumírání antického světa dovedli tedy římstí vzdělanci, kteří patřili k odcházející již římské vládnoucí třídě anebo s ní aspoň sympatizovali, dobře postřehnout a psali o něm většinou se steskem v duši. Ale poněvadž pokládali stárnutí nejen člověka, nýbrž i celého státu za jeden ze zákonů přírody, dívali se i na soumrak své doby většinou defetisticky, aniž věděli, jakou jinou zbraň než starou tradici mají na její obranu pozvednout.

POZNÁMKY

¹ Tento výklad byl přednesen v Brně 3. X. 1958 a uváděl se jím přednáškový cyklus „Na soumraku antiky“. Prof. dr. F. Stiebitz jej pak chtěl rozšířit a publikovat cizojazyčně, ale nemoc a posléze smrt (10. X. 1961) mu již nedovolily jeho úmysl uskutečnit. Proto připravil dr. Josef Češka z pověření katedry starověké kultury filosofické fakulty University J. E. Purkyně v Brně k tisku přednášku v jejím původním českém znění a připojil k ní nejnutnější poznámky a krátké résumé.

² VDI 1953–1955.

³ Prof. Stiebitz měl na mysli především knihu J. M. *Stajermanové*, *Krizis rabovladyč českého stroja v zapadnych provinciach Rimской imperii*, Moskva 1957.

⁴ V posledních letech se u nás zabývali a zabývají některými otázkami, týkajícími se krize a konce otrokářského řádu J. *Burian*, J. *Pečírka*, R. *Hošek*, P. *Oliva*, L. *Varcl* a J. *Češka*.

⁵ Flor. prooem. 4–8.

⁶ Lactant. div. inst. VII, 15, 14.

⁷ Ammian. XIV, 6, 3–6.

⁸ Lactant. l. c.

⁹ Flor. prooem. 2; srov. též Ammian. XIV, 6, 3.

¹⁰ Flor. II, 19, 1–3; srov. též III, 12, 1.

¹¹ Flor. III, 12, 2.

¹² Flor. III, 12, 3–5; srov. též II, 19, 3–6.

¹³ Flor. III, 12, 6.

¹⁴ Horat. epod. 16.

¹⁵ Flor. III, 12, 7–9.

¹⁶ Flor. III, 12, 10–12.

¹⁷ Flor. III, 12, 13.

¹⁸ Liv. I, praef. 9.

¹⁹ Horat. carm. III, 6, 46–48.

²⁰ Seneca, epigr. 1 (PLM, ed. *Baehrens*, IV, str. 55).

²¹ Seneca, epigr. 21 (PLM, ed. *Baehrens*, IV, str. 63).

²² M. Aurel. in semet ipsum III, 3, 1–4.

²³ Ibid. IV, 3, 6.

²⁴ Ibid. IV, 32, 1–3.

²⁵ Ibid. VIII, 5, 1.

²⁶ Tacit. Ann. XV, 50, 1.

²⁷ Tacit. Germ. 33.

²⁸ Srov. např. CIL VI, 1779 = Dessau ILS 1259.

²⁹ Macrob. I, 17, 1.

³⁰ Symmach. rel. 3.

³¹ Salvian. de gubern. dei IV, 30.

³² Flor. prooem. 8.

³³ Ammian. XIV, 6, 6.

³⁴ Ammian. XIV, 6, 7.

³⁵ Tacit. Agric. 3, 1; Hist. I, 1, 4.

³⁶ SHA, Car., Carin.; Numer. 3, 1, sq.

³⁷ SHA, Aurel. 42; Tac. 16, 6; etc.

³⁸ SHA, Car., Carin., Numer. 18, 3 sq.

³⁹ Rutil. Namat. I, 47–66.

Проповедники гибели античного мира

Автор выдвигает вопрос, сознавали ли римляне в эпоху империи кризис своего общества, и отвечает прежде всего анализом исторической концепции Флора о постепенном старении римского государства. Однако также некоторые взгляды Горация, Ливия, Сенеки ритор и Сенеки философа, Тацита, М. Аврелия, Аммиана Марцеллина, Флавия Веспасиана, Симмаха, Сальвиана и Аврелия Августина свидетельствуют о том, что многие образованные люди античного мира понимали приближающуюся гибель римского общества почти как закон природы. Взгляды языческих авторов, с одной стороны, и христианских писателей, с другой стороны, о том, что наступит после падения античного римского государства, однако, расходились.

Перевод: С. Жажа

Les témoins du crépuscule de l'antiquité

L'auteur se pose la question si les Romains, au temps de l'Empire, se rendaient compte de la crise de leur société et donne la réponse en analysant, en premier lieu, l'idée historique de Florus que l'Etat romain vieillissait pas à pas. Mais quelques opinions d'Horace, de Tite-Live, de deux Sénèques, de Tacite, de Marc-Aurèle, d'Ammien Marcellin, de Flavius Vopiscus, de Symmaque, Salvien et Aurèle Augustin démontrent de même que les érudits antiques comprenaient la proche fin de la société romaine en tant que loi de nature. Quant à leurs avis ce qui va avoir lieu après la chute de l'Etat romain antique, les auteurs païens et chrétiens, bien sûr, ne s'accordent pas.

Traduit par P. Beneš

